

جایگاه دوستی و برادری

در سبک زندگی رضوی و تأثیر آن در تمدن‌سازی اسلامی*

□ محمدتقی سازندگی^۱

چکیده

توجه و توصیه اسلام به رعایت اخلاق دوستی و برادری، نقش فراوانی در تعالی فرد و جامعه دارد، چراکه اخلاق یکی از عناصر مؤثر و مهم شخصیت انسان است. اسلام خواهان ایجاد رابطه صمیمی و عزت و روح برادری در جامعه است، تقویت روحیه برادری آثار شگرفی بر نوع سبک زندگی افراد جامعه ایجاد می‌کند.

در این پژوهش، این سؤال مطرح است که معیار و اهمیت انتخاب دوستی و برادری از دیدگاه حضرت رضا علیه السلام چیست؟ روش‌های تثبیت و تحکیم دوستی و نیز، آداب معاشرت از منظر امام رضا علیه السلام کدام است؟ و آیا می‌توان از مسأله دوستی و برادری، در زمینه تمدن‌سازی و ایجاد وحدت بهره برد؟

هدف این است که با آموزه‌های اخلاقی امام رضا علیه السلام در باب اخلاق دوستی و برادری آشنا شده و با الگوبرداری، آنها را در سبک زندگی ایرانی - اسلامی به کار بیندیم و در نظام‌سازی تمدن اسلامی، مورد استفاده قرار دهیم و بتوان مسایل و مشکلات اخلاقی جامعه را برطرف نموده و با الگوگیری از رفتار و منش حضرت رضا علیه السلام، جامعه را به سوی سعادت و خوشبختی هدایت نماییم.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۳۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۲۱.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه پیام نور قم (mt.sazandegi92@gmail.com).

این پژوهش، با نگرشی نو به روش‌ها و کارکردهای اخلاق و رفتار و آداب اجتماعی اسلامی و با مطالعه و بررسی متون و منابع تاریخی و آموزه‌های امام رضا علیه السلام، می‌کوشد به تبیین کارکرد روایات در زمینه اخلاق دوستی و برادری پرداخته شده و دستمایه‌ای مناسب جهت الگوسازی، برای جوامع اسلامی فراهم آورد.

واژگان کلیدی: امام رضا علیه السلام، دوستی، برادری، سبک زندگی، تمدن‌سازی.

مقدمه

دوستی به معنای «خیرخواهی، رفاقت و یاری‌رساندن و در مقابل خصومت و دشمنی است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ۸/۱۱۲۴۴). یکی از توصیه‌های مهم دین اسلام، که نقش فراوانی در تعالی فرد و جامعه دارد، رعایت اخلاق دوستی و برادری است، چراکه اخلاق یکی از عناصر مؤثر و مهم شخصیت انسان است و رعایت آداب و اخلاق دوستی و رفاقت، نقاط ضعف انسان را برطرف نموده و نقاط قوت را نیز نمایان می‌گرداند و در نتیجه، شخص به رشد و بالندگی می‌رسد. آداب معاشرت با هم‌نوع، در دین اسلام از جایگاه مهمی در سبک زندگی برخوردار است و رعایت آداب دوستی و رفاقت، به‌عنوان یکی از عوامل دفع مشکلات فردی و اجتماعی و نیز، دستیابی به رستگاری و برخورداری از اجر عظیم آخرتی است. در سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام، به سبک زندگی فردی و اجتماعی و اخلاق معاشرت با دوست و برادر اهمیت داده شده و خود، بیش از دیگران، آداب دوستی و برادری را رعایت می‌کردند. در این پژوهش، آداب دوستی و برادری از دیدگاه امام رضا علیه السلام را بررسی می‌کنیم.

اهمیت رعایت اخلاق دوستی در زندگی انسان، قابل انکار نیست، به همین جهت محققان درصدد تبیین اصول آن برآمده و کتاب‌ها و مقاله‌ها نوشته‌اند. می‌توان به چند کتاب از کتاب‌هایی که به موضوع نزدیک است، اشاره نمود: کتاب «اخوت و برادری در اسلام» نوشته عبداللطیف سجادی از انتشارات مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی؛ «نقش دوستان در سرنوشت انسان» نوشته «علی اکبر صمدی یزدی»؛ «رفاقت و دوستی از دیدگاه قرآن و روایات» تألیف «محمد بیستونی» و مقاله «منشور برادری در پیام منسوب به امام رضا علیه السلام» اثر «علی جان‌سکندری» در نشریه مشکات به چاپ

رسیده است. این موضوع، با وجود کتاب‌ها و مقالات پرشمار، همواره نکاویده‌های فراوانی دارد. در این مقاله، آموزه‌های اخلاقی حضرت رضا علیه السلام در باب دوستی و برادری مورد بررسی قرار گرفته و معیار انتخاب دوست و همچنین روش‌های تحکیم و تثبیت دوستی را در قالبی جدید و با دسته‌بندی متفاوت، تبیین و بررسی خواهیم نمود. هدف، این است که با آموزه‌های اخلاقی امام رضا علیه السلام در باب اخلاق دوستی و برادری آشنا شده و با الگوبرداری، آنها را در سبک زندگی ایرانی - اسلامی به کار بیندیم و سیره اخلاقی ایشان را در جامعه، بیش از پیش احیا کرده و در نظام‌سازی تمدن اسلامی مورد استفاده قرار دهیم و با کمک از سیره اخلاقی حضرت رضا علیه السلام، بتوان مسایل و مشکلات اخلاقی جامعه را برطرف نموده و با الگوگیری از رفتار و منش ایشان، جامعه را به سوی سعادت و خوشبختی هدایت نماییم، چراکه امام رضا علیه السلام به اخلاق عالی و ممتاز، آراسته بود و انسانیت آن حضرت، در حقیقت تجلی روح نبوت و مصداق رسالتی است که از وارثان آن به‌شمار می‌آید.

روش در این تحقیق، تلفیقی از روش توصیفی و تحلیلی است و سعی بر آن است تا با مطالعه و بررسی متون و منابع تاریخی و آموزه‌های امام رضا علیه السلام، به تبیین کارکرد روایات در زمینه اخلاق دوستی و برادری پرداخته شود.

الف. مفاهیم

۱. اخوت

اخوت، مصدر «أخ» و به معنای برادری، دوستی و مصاحبت آمده است (ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ذیل واژه اخ؛ طباطبائی، ۱۳۸۶، ۲۱۱/۱۹). «اخوت» در قرآن، در معانی حقیقی و مجازی آن به کار رفته است، زیرا بررسی موارد کاربرد کلمه «أخ» و «أخت» در قرآن و حدیث، نشان می‌دهد که این واژه، در همان معانی لغوی آن؛ یعنی انواع پیوندهای نسبی و غیر نسبی استعمال شده است. کلمه «أخ» و مشتقات آن، ۸۲ بار در قرآن و ۱۴ بار نیز، واژه «أخت» و مشتقات آن به کار رفته است. از این‌رو، می‌توان گفت که در فرهنگ قرآن، واژه اخ، همان‌طوری که به معنای برادر نسبی و رضاعی است، در معنای

برادر دینی نیز به کار رفته است. در این تحقیق، مراد از برادری و اخوت، همان معنای پیوند دینی است که در آیات قرآنی، از جمله آیه ۱۰ سوره حجرات، برای مسلمانان و مؤمنان تشریح شده است و خداوند از مؤمنان خواسته تا پیوند و اخوت دینی را که خداوند میان آنان برقرار کرده، حفظ نمایند. در این پژوهش، اخوت به معنای دوست و برادر دینی به کار رفته است.

۲. سبک زندگی

معادل واژه «سبک» در زبان عربی، تعبیر «اسلوب» و در زبان انگلیسی «style» است. عبارت «سبک زندگی» و در شکل نوین آن «life style»، اولین بار توسط «آلفرد آدلر» در روانشناسی، در سال ۱۹۲۹ میلادی ابداع شد. این عبارت، به منظور توصیف ویژگی‌های زندگی آدمیان، مورد بهره‌برداری قرار گرفت. در کتاب‌های لغت انگلیسی، این واژه در معانی کم و بیش مشابهی، به کار برده شده است: «سبک‌های زندگی، مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتار، حالت‌ها و سلیقه‌ها در هر چیزی را در بر می‌گیرد. موسیقی عامه، تلویزیون، آگهی‌ها، همه و همه، تصوورها و تصویرهایی بالقوه از سبک زندگی فراهم می‌کنند» (کاویانی، ۱۳۹۲، ۸۸).

در تعریفی دیگر، چنین آمده است:

«سبک زندگی، عبارت است از الگوی هم‌گرا یا مجموعه منظمی از رفتارهای درونی و بیرونی، وضع‌های اجتماعی و دارایی‌ها که فرد یا گروه، بر مبنای پاره‌ای از تمایلات و ترجیح‌ها (سلیقه) اش و در تعامل با شرایط محیطی خود، ابداع یا انتخاب می‌کند. یا به اختصار، سبک زندگی، الگو یا مجموعه نظام‌مند کنش‌های مرجح است» (مهدوی‌کنی، ۱۳۹۱، ۷۸).

سبک زندگی اسلامی، یعنی در زندگی هر فرد، اعم از شخصی، خانوادگی، اجتماعی، قواعد و الگوها و قالب‌ها و ملاک‌های اسلامی نقش مهمی ایفا کند؛ یعنی روش‌ها، مطابق آنچه اسلام بیان نموده و خواسته است، به کار گرفته شود (شریعت‌پناه، ۱۳۹۲، ۵۰). سبک زندگی اسلامی با مفهوم سبک زندگی که «آدلر» بیان می‌کند شباهت‌هایی دارد. بعضی از شباهت‌ها شامل: توجه به ارزش‌ها، کل‌نگری،

غایت‌گرایی، جهت‌یابی فردی، خود خلاق و... است (هادوی، ۱۳۹۱). در برخی آیات قرآن، سبک زندگی اسلامی بیان شده است که شامل مؤلفه‌هایی مانند اجتماعی، اخلاق، خانواده، سلامت، عبادی، تفکر و اندیشه و علم، دفاعی و امنیتی و باورها و عقاید است (کاویانی، ۱۳۹۰، ۳۰). در این پژوهش، منظور از سبک زندگی، بررسی الگوهای رفتاری و اخلاقی امام رضا علیه السلام، در موضوع دوستی و برادری است.

۳. تمدن

کلمه «تمدن» (civitas) در زبان عربی، از «مدن» اخذ شده است که به معنای اقامت کردن شهرنشینان است (معلوف، ۱۷۶۶/۲). در فرهنگ‌های فارسی نیز، «تمدن» به معنای شهرنشین شدن، به اخلاق و آداب شهریان خوگرفتن، همکاری افراد یک جامعه در امور اجتماعی، اقتصادی، دینی، سیاسی و مانند آن آمده است (معین، بی‌تا، ۱۱۳۹/۱). تمدن، از واژه لاتین که معادل کلمه «poleis» یونان قدیم می‌باشد، گرفته شده است. تمدن به شکل کلی آن، عبارت از نظامی اجتماعی است که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌شود و جریان پیدا می‌کند (دورانت، ۱۳۷۰، ۵/۱). بنابراین، می‌توان گفت جامعه‌پذیری و نظم‌پذیری یا برقراری نظم اجتماعی برای همکاری و تعاون میان انسان‌ها و ایجاد زمینه‌ای برای مقبولیت یک فرهنگ را، «تمدن» می‌گویند (معینی، ۱۳۸۰، ۶۲). منظور از تمدن در این پژوهش، معرفت نسبی از سبک زندگی رضوی، در راستای ایجاد الگوی تمدن‌ساز از سیره امام رضا علیه السلام، در زمینه اخلاق دوستی و برادری است.

۴. تمدن اسلامی

تمدن اسلامی، نامی است که به تمدن شرق، همزمان با قرون وسطی اطلاق می‌شود. تمدن اسلامی، تمدن یک ملت یا نژاد خاص نیست، بلکه مقصود، تمدن ملت‌های اسلامی است که عرب‌ها، ایرانیان، ترک‌ها و دیگران را شامل می‌شود (مجموعه مقالات، ۱۳۷۳، ۱۹۱) که به وسیله دین رسمی، یعنی اسلام و زبان علمی و ادبی، یعنی عربی، با یکدیگر متحد شدند (دیانت، ۱۳۳۷، ۷/۱).

منظور از تمدن اسلامی، مجموعه افکار، عقاید، علوم، هنرها و صنایع است که با

الهام از آموزه‌های دینی توسط مسلمین، پدید آمده است. تمدن اسلامی را از لحاظ تاریخی، می‌توان به دو دوره تقسیم نمود: دوره اول از آغاز دعوت اسلامی و پیدایش اسلام در قرن هفتم میلادی آغاز شد و تا سقوط بغداد به دست هلاکو ادامه یافت (قربانی، بی‌تا، ۶)، دوره دوم با پذیرش اسلام توسط مغولان و ایجاد حکومت‌هایی مانند صفوی و عثمانی، تا اواسط قرن ۱۸ میلادی به طول انجامید. هر یک از این دوره‌ها، دارای ویژگی‌های خاصی هستند که آنها را از هم متمایز می‌نماید. منظور از تمدن اسلامی در بحث حاضر، این است که از سبک زندگی امام رضا علیه السلام، الگو گرفته و با شاخص‌ها و معیارهای انتخاب دوست و برادر، آشنا گردیم و در راستای نظام‌سازی تمدن نوین اسلامی، به کار بندیم.

ب. جایگاه اخوت و برادری در قرآن

قرآن، مسأله «برادری دینی» را یکی از روش‌های جلوگیری از تفرقه و حفظ نمودن کيان جامعه می‌داند، چراکه حس هم‌نوع‌زیستی و وحدت و محبت و همکاری در کارهای نیکو را پدید می‌آورد و جامعه مسلمین را، از انحرافات اجتماعی و دینی مصون می‌دارد: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوِيكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾؛ مؤمنان برادر یکدیگرند، پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید، باشد که مشمول رحمت او شوید (حجرات/۱۰). بدین‌رو، به دلیل اهمیت برادری در اسلام برای استحکام جامعه، پیامبر صلی الله علیه و آله پس از هجرت به مدینه، در اولین گام، میان مسلمانان عقد اخوت برقرار ساخت (ابن‌هشام، بی‌تا، ۵۰۴/۲) و امام علی علیه السلام را برادر خود خواند و فرمود: «تو در دنیا و آخرت، برادر منی» (قندوزی، بی‌تا، ۱۷۸/۱).

ج. اهمیت دوستی و برادری در سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام

با توجه به اینکه هدف از رسالت پیامبر صلی الله علیه و آله، ایجاد قسط و عدل در جامعه اسلامی بود، بدون تردید، تحقق این هدف جز از راه برادری دینی و الفت میان مسلمانان، امکان‌پذیر نبود، چراکه با ایجاد حس برادری و رفاقت، دل‌های مسلمین به هم نزدیک شده و تعاون و همکاری برای ساختن امت اسلام به وجود می‌آید و در پی آن،

واژه‌هایی همچون ایثار و از خودگذشتگی معنا پیدا می‌کند و قسط و عدل اسلامی در سایه اخوت اعتقادی، محقق می‌شود.

پیامبر ﷺ براساس این بینش الهی و انسانی، رسالت خود را در ایجاد آن می‌دید و در هر زمانی که کسانی اسلام می‌آوردند، سعی می‌نمود میان آنها رابطه برادری ایجاد کند، تا در سایه وحدت و وفاداری مسلمانان، قدرت دفاع از حریم اسلام را تقویت نماید و فاصله طبقاتی و نژادی رایج در عصر جاهلی را، بدین صورت میان تازه مسلمانان از بین ببرد. در روایات پیامبر ﷺ و امامان معصوم ﷺ، به آداب دوستی و برادری و به مسأله تواضع و حسن خلق و ملاحظت در برخوردها و ترک خشونت در معاشرت، اهمیّت داده شده است. در این زمینه، پیامبر ﷺ می‌فرماید:

«سه چیز، دوستی مسلمانان را نسبت به هم صفا می‌دهد، با دوست خود با خوشرویی برخورد کند، در مجالس برای او جا باز کند و او را با نامی که بیشتر آن را دوست دارد، صدا کند» (کلینی، ۱۳۷۵، ۴/۴۵۷).

در روایات امامان معصوم ﷺ، ضمن معرفی آداب دوستی و برادری، مسأله حقوق برادری مورد تأکید ویژه‌ای قرار گرفته است و در روایات فراوانی، ویژگی برادران واقعی و نیز، بدترین برادران را برشمرده‌اند. امام علی ﷺ در معرفی دوست واقعی می‌فرماید:

«لَا يَكُونُ الصَّدِيقُ لِأَخِيهِ صَدِيقًا حَتَّى يَحْفَظَهُ فِي نَكَبَتِهِ، وَعَيْبَتِهِ وَبَعْدَ وَفَاتِهِ»؛ دوست انسان، دوست واقعی نیست مگر اینکه در سختی، و پشت سر و بعد از مرگ، حقوق او را رعایت بنماید (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ۲۱۹)

و نیز در آداب دوستی و برادری می‌فرماید:

«أَذْكُرُ أَخَاكَ إِذَا غَابَ بِالَّذِي تُحِبُّ أَنْ يَذْكُرَكَ بِهِ وَأَيَاكَ وَمَا يَكْرَهُ، وَدَعَاكَ مِمَّا تُحِبُّ أَنْ يَدْعَكَ مِنْهُ»؛ برادرت را پشت سرش چنان یاد کن که دوست داری او تو را یاد کند و پرهیز از آنچه دوست ندارد و واگذار، آنچه را که دوست داری او نسبت به تو واگذار و ترک کند (امام علی ﷺ، بی‌تا، ۲/ح ۲۳۹۳).

امام صادق ﷺ نیز در معرفی دوست واقعی می‌فرماید:

«امْتَحِنُوا شَيْعَتَنَا عِنْدَ ثَلَاثٍ: عِنْدَ مَوَاقِيتِ الصَّلَاةِ كَيْفَ مُحَافَظَتُهُمْ عَلَيْهَا، وَعِنْدَ أَسْرَارِهِمْ كَيْفَ حِفْظَتُهُمْ لَهَا عِنْدَ عَدُوِّنَا، وَإِلَى أَمْوَالِهِمْ كَيْفَ مُوَاسَاةَتُهُمْ لِإِخْوَانِهِمْ فِيهَا»؛

شیعیان ما را در سه چیز بیازمایید: در اوقات نمازشان، که چگونه بر آنها مواظبت می‌کنند؛ در اسرارشان، که چگونه آنها را از دشمنان ما حفظ می‌کنند و در اموالشان، که چگونه با آن به برادران خود کمک می‌کنند (ابن بابویه، ۱۳۸۲، ۱۰۳/۱).

د. دوستی و برادری در آموزه‌های امام رضا علیه السلام

فعالیت‌های فرهنگی امام رضا علیه السلام برای شناساندن بهتر معارف دینی، از بارزترین و روشن‌ترین برگ‌های تاریخ زندگی آن امام علیه السلام است. از امام رضا علیه السلام، روایات فراوانی در زمینه‌های گوناگون علوم و معارف اسلامی و شیعی، مانند اعتقادات، اخلاق و رفتار، معنویت، علم و دانش، فقه، اصول و اقتصاد و پزشکی، برای ما به یادگار مانده که گنجینه‌ای گران‌بها است. حضرت رضا علیه السلام، آئینه تمام‌نمای اخلاق نیکو است و بدین‌رو، دوستی عام و خاص را به سوی خود جلب نموده بود. احترام به دوست و برادر دینی و نیز، رعایت اخلاق دوستی، یکی از روش‌های زندگی اجتماعی امام علیه السلام است. امام رضا علیه السلام در تعامل با مردم، حتی زبردستان و غلامان، رفتاری دوستانه و برادرانه دارد. در این بخش، اخلاق دوستی و برادری در آموزه‌های امام رضا علیه السلام را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

یک. اهمیت و معیارهای انتخاب دوست

دوستی و برادری، یکی از مصادیق معاشرت است و اگر این معاشرت و دوستی بر اساس ارزش‌های انسانی پایه‌گذاری شود، باعث ترقی و رشد انسان خواهد بود، به گونه‌ای که رابطه با دوستان، انسان را به خدا و حق نزدیک‌تر سازد. در اینجا، به چند مورد از آداب دوستی و معیارهای انتخاب دوست و برادر از منظر امام رضا علیه السلام، اشاره می‌شود.

۱. اهمیت دوستی

عالم آخرت، تجسم عالم دنیا است و همه اعمال این جهان، در آنجا مجسم می‌شود و هر عملی، چه خوب و چه بد، صورت‌های دنیوی و اخروی دارد که در آخرت با واقعیت اخروی خود جلوه می‌کند و موجب لذت و شادمانی، و یا آزار و اندوه

می‌گردد. حضرت رضا علیه السلام نیز به این نکته اشاره می‌فرماید: «فَلَوْ أَنَّ رَجُلًا أَحَبَّ حَجْرًا، لَحَشَرَهُ اللَّهُ مَعَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»؛ اگر کسی سنگی را هم دوست داشته باشد، خداوند او را با آن سنگ محشور می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۳۰۰/۱).

۲. دوستی دوطرفه

دوستی و برادری، امری قلبی است و برای تداوم آن، باید دوطرفه باشد و اگر به قلب مراجعه کنیم، درمی‌یابیم که طرف مقابل تا چه اندازه در گفتار خود راستگو است. «حسن بن جهم» می‌گوید: «از امام رضا علیه السلام پرسیدم: «فدایت کردم! خوش دارم بدانم که نزدت چه جایگاهی دارم؟!» حضرت علیه السلام فرمود: «نگاه کن که من چه جایگاهی نزدت دارم، [محبت من نسبت به تو همانطور است]» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۵۰/۲).

۳. لزوم نیاز انسان به دوست

احساس انسان به معاشرت و همراهی با دیگران و انتخاب دوست، یکی از جلوه‌های زندگی اجتماعی است و ندایی برخاسته از اعماق وجود، جهت ایجاد رابطه با دوست و هم‌نوع است، که به واسطه این پیوند و ارتباط، از گوشه‌گیری و انزوا فاصله گرفته و احساس آرامش می‌کند. امام رضا علیه السلام در مورد نیاز انسان به دوستی و معاشرت می‌فرمایند:

«وَسَاعَةً لِمُعَاشَرَةِ الْإِخْوَانِ وَالثَّقَاتِ الَّذِينَ يُعَرِّفُونَكُمْ عُيُوبَكُمْ وَيُخْلِصُونَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ»؛ در زندگی روزانه خود، بخشی را برای معاشرت و مذاکره با افراد آگاه و مورد اعتماد قرار دهید و از وجود افرادی که باطن‌های سالم و روحیه خیرخواهانه دارند، بخواهید شما را نسبت به عیوبتان آگاه و معایب و اشتباهاتتان را تذکر دهند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۰۸/۱۷).

۴. ارزش دوستی

آنچه به دوستی و برادری ارزش می‌بخشد و رابطه را مستحکم می‌کند و استمرار می‌بخشد، صمیمیت، یکدلی و صداقت است. حضرت رضا علیه السلام در مورد پیوند روحی و قلبی و استمرار دوستی و برادری می‌فرماید:

«مَوَدَّةٌ يَوْمَ مَيْلَةٍ وَمَوَدَّةٌ شَهْرٍ قَرَابَةٌ وَمَوَدَّةٌ سَنَةٍ رَحِمٌ مَاسَةٌ، مَنْ قَطَعَهَا قَطَعَهُ اللَّهُ...»؛ دوستی یک روزه، قرابت است و دوستی یک ماهه، صله و پیوند است و دوستی یک ساله، رحم است که نمی‌توان آن را قطع کرد و هر که قطع کند، خدا از او می‌برد و پیوند خود را با او قطع می‌کند، دوستی بیست ساله، در حکم خویشاوندی است (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۷۵/۷۱).

۵. شریک در غم و شادی

دوست واقعی، کسی است که در حالات روحی و عاطفی با یکدیگر رابطه داشته باشند و در غم و شادی شریک باشند. از حضرت رضا علیه السلام سؤال شد: «چرا گاهی شخصی به حالت غم فرو می‌رود، در حالی که خود سبب آن را نمی‌داند؟» حضرت فرمود: «إِذَا أَصَابَهُ ذَلِكَ، فَلْيَعْلَمْ أَنَّ أَخَاهُ مَغْمُومٌ وَكَذَلِكَ إِذَا أَصْبَحَ فَرِحَانَ لَغَيْرِ سَبَبٍ يُوْجِبُ الْفَرْحَ، فَبِاللَّهِ نَسْتَعِينُ عَلَى حَقِّقِ الْإِخْوَانِ؛ هرگاه غم و غصه به کسی دست دهد، پس باید بداند برادر دینی‌اش غمناک است؛ همچنین است هرگاه آدمی بی‌جهت حالت سرور و انبساط به او دست دهد، پس از خداوند متعال می‌خواهیم که ما را در انجام حقوق برادران دینی کمک نماید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۲۷/۷۴).

۶. انتخاب دوست بر اساس رضای خدا

انتخاب دوست و برادر بر اساس اهداف الهی، استمرار رابطه را به دنبال دارد. امام رضا علیه السلام فرمود: «هر یک از دو برادر دینی، هیأتی شبیه هیأت آن دیگری دارد و آنان به آن هیأت شناخته می‌شوند، تا آنکه به خانه خدا برده شوند و خداوند می‌فرماید به جایگاه کرامت من خوش آمدید، ای بندگان و آفریدگان و میهمانان من، و ای کسانی که برای من به یکدیگر مهر می‌ورزید» (شعیری، ۱۴۱۴، ۳۲۳).

۷. شناخت دوست با مروت

در اخلاق اسلامی، دوست با مروت، شخصیت‌های ارزشمندی هستند که دارای صفات اخلاقی نیکو و پسندیده می‌باشند. حضرت رضا علیه السلام برای مروت و جوانمردی، نشانه‌هایی از قول پیامبر صلی الله علیه و آله بیان فرموده است: «شش چیز از نشانه‌های مروت است که سه مورد آن در وطن و سه مورد، مربوط به

سفر است. چیزهایی که از نشانه‌های مرّوت در وطن است عبارتند از: تلاوت کتاب خدا، آباد کردن مساجد و دستگیری برادران ایمانی در راه خدا. مواردی که مربوط به سفر است عبارتند از: بخشیدن از زاد و توشه سفر به دیگران، خوش اخلاقی در سفر و مزاح و شوخی کردن در غیر معصیت الهی» (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۱۱/۲).

۸. دوستی با اهل بیت علیهم‌السلام

اهل بیت علیهم‌السلام، انسان‌هایی وارسته، پاک و برخوردار از همه فضایل و خوبی‌ها هستند که بهترین الگو برای ما انسان‌ها می‌باشند. محبت و توجه به آنها، نشانه فطرت پاک و ایمان خالص است و دشمنی با آنها، نشانه خروج انسان از قلمرو انسانیت و حق است. اهمیت دوستی با اهل بیت علیهم‌السلام تا جایی است که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، امت را به محبت عترت خویش دعوت کرده و مهرورزی به این خاندان نورانی را «اجر رسالت» قرار داده است و در قرآن، در آیه ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ (شوری/۲۳)، بر این موضوع تأکید شده است. امام رضا علیه‌السلام، در مورد دوستی با اهل بیت علیهم‌السلام می‌فرماید: «لَا يُحِبُّنَا كَافِرٌ وَلَا يُغِضُّنَا مُؤْمِنٌ، وَمَنْ مَاتَ وَهُوَ يُحِبُّنَا، كَانَ عَلَى اللَّهِ حَقًّا أَنْ يَبْعَثَهُ مَعَنَا»؛ هیچ کافری، دوستدار ما نیست و هیچ مؤمنی دشمن ما نمی‌شود، هرکس با محبت ما از دنیا برود، بر خداوند است که او را در قیامت با ما برانگیزد (عطاردی، ۱۴۰۶، ۳۵۸/۱).

دو. هشدارها و نهی‌های انتخاب دوست

خداوند متعال، مؤمنین را از دوستی با دشمنان نهی و به دوستی با مؤمنان دعوت می‌فرماید و در قرآن، در آیات متعددی به معرفی دوست و دشمن می‌پردازد. خدا، خود و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام را برای مردم دوست معرفی می‌فرماید و به اطاعت از ایشان فرا می‌خواند: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ (نساء/۵۹)؛ آنان شما را به حیات طیبه می‌رسانند و دوستان نیکویی برای شما هستند: ﴿وَحَسِّنْ أَوْلِيَّكَ رَفِيقًا﴾ (نساء/۶۹). حضرت رضا علیه‌السلام نیز در انتخاب دوست، به مردم هشدار می‌دهد و این نکته را گوشزد می‌فرماید که گاهی دوستی و دوست داشتن، آثار مثبتی در پی ندارد و باعث گمراهی و مشکلات دنیوی و اخروی می‌شود. امام رضا علیه‌السلام، در روایات فراوانی دوست

و برادر واقعی را معرفی نموده و توصیه فرموده از اعتماد و اطمینان به اشخاصی که به ظاهر دوست هستند، پرهیز کنند. در اینجا، به چند نکته از هشدارها و نواهی انتخاب دوست، از منظر حضرت رضا علیه السلام اشاره می‌کنیم.

۱. عدم اعتماد و امید داشتن به چند کس

حضرت رضا علیه السلام، در روایتی پنج خصلت را نام برده است و شخصی که این خصوصیات را دارا نباشد، برای دوستی مناسب نیست و نمی‌توان به او اعتماد و اطمینان کرد. حضرت می‌فرماید:

«خمس من لم تكن فيه، فلا ترجوه لشيء من الدنيا والآخرة؛ من لم تعرف الوثاقة في أرومته والكرم في طباعه والرصانة في خلقه والنبيل في نفسه والمخافة لربه»؛ پنج چیز است که در هر کس نباشد، امید چیزی از دنیا و آخرت به او نداشته باش؛ ۱. کسی که در نهادش، اعتماد نبینی؛ ۲. کسی که در سرشتش، گرم نیابی؛ ۳. کسی که در آفرینشش، استواری نبینی؛ ۴. کسی که در نفسش، نجابت نیابی؛ ۵. کسی که از خدایش، ترسناک نباشد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۳۹/۷۸).

۲. دوستی بیش از حد

حضرت رضا علیه السلام در حدیثی می‌فرماید: «الْحُبُّ دَاعِي الْمَكَارِهِ؛ دوست داشتن، آدمی را به کارهای مکروه و ناپسند وامیدارد» (عطاردی، ۱۴۰۶، ۳۰۴/۱). عمل مکروه و ناپسند، عملی است که مطابق میل انجام دهنده آن نیست و این دوستی بیش از حد، آثار منفی دارد که نباید از آن غافل بود، چرا که دوست داشتن زیاد، سبب می‌شود انسان به اموری مشغول شود و خود را به سختی و مشقت اندازد و هزینه‌هایی دارد که باید متحمل آن شود و باید مراقب بود تا دوستی از حد تجاوز نکند و انسان را از حالت عادی خارج نسازد.

حضرت رضا علیه السلام، در تفسیر آیه ۳۳ سوره یوسف ﴿رَبِّ السَّجْنِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ﴾ فرمود: «زندانبان به یوسف علیه السلام گفت: من تو را دوست دارم؛ یوسف علیه السلام پاسخ داد: هر بلایی که به من رسیده، از دوستی است. عمه‌ام مرا دوست داشت، مرا دزدید؛ پدرم مرا دوست داشت، در نتیجه، برادرانم به من حسادت کردند و زن عزیز [مصر]، مرا دوست داشت، پس به زندانم افکند؟» (قمی، ۱۳۶۳، ۳۳۰).

۳. دوستی نسنجیده

رعایت میانه‌روی و اعتدال، یکی از مهم‌ترین توصیه‌های دین اسلام است. بدین‌رو، باید در امور معاشرت، سنجیده رفتار کرده و از زیاده‌روی یا کندروی در دوستی پرهیز نموده و روابط دوستانه را تنظیم کرده، تا از حد اعتدال خارج نشود. دوستی و نزدیک شدن بیش از حد، مشکلاتی در بر دارد که حضرت رضا علیه السلام در حدیثی، این‌گونه توصیه فرمودند: «الاسترسال بالأنس یذهب المهابة»؛ انس گرفتن با دیگران (یا انس گرفتن حساب نشده و بدون کنترل با مردم)، شخصیت آدمی را از بین می‌برد (عطاردی، ۱۴۰۶، ۳۰۵/۱).

۴. خطر همنشینی با اشرار

معاشرت با بدکاران، انسان را به آلودگی گناه، غفلت و مشکلات روحی می‌کشاند. در اسلام، آیات و احادیث زیادی درباره نهی از معاشرت با بدکاران و اشرار آمده است، چراکه بدکاران، آدمی را ارزان می‌فروشند و جایگاهشان در آخرت، دوزخ است، همانطور که در سوره انفطار آمده: «همانا نیکوکاران در بهشت پر نعمتند و بدکاران در آتش دوزخ» (انفطار/۱۳-۱۴). امام رضا علیه السلام نیز، همنشینی با بدکاران را خطرناک می‌داند و می‌فرماید: «مجالسة الأشرار، تورث سوء الظن بالأخيار»؛ همنشینی با اشرار و بدکاران، موجب بدبینی نسبت به نیکان و درستکاران است (عطاردی، ۱۴۰۶، ۲۹۱/۱). چراکه آدم بدکار و بدخواه، به طور معمول از انسان‌های نیک سرشت و پاک‌دامن بدگویی می‌کند و این باعث می‌شود که هم‌نشین‌های او نیز، به آنان بدگمان شوند و رفتارهای پرخطر انسان بدکار نیز، به دوست او سرایت کند، چون این شخص، حرمتی برای خدا و دوست قایل نبوده و برای تو نیز، حرمتی نگه نمی‌دارد.

۵. دوستی با افراد لجوج

لجاجت، به معنای پافشاری در انجام کاری است که، مخالف میل طرف مقابل باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ۶۷/۱۰) و نوعی مرض است که اگر کسی گرفتار آن شود، هیچ استدلال منطقی را نمی‌پذیرد و در نتیجه، دچار انحطاط و عذاب می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ۶۷۲). در روایات اخلاقی، موضوع لجاجت در مواردی به کار می‌رود که شخص

لجوج بر خلاف عقل و منطق، بر چیزی اصرار کرده و بدون استدلال، به مخالفت با امری می‌پردازد. بنابراین، لجاجت در قرآن و روایات بر امر ناپسند و مذموم و مخالفت بیهوده دلالت می‌کند. این روحیه، انسان را دچار افراط‌گری و ستیزه‌جویی کرده و از رشد و بالندگی جلوگیری می‌کند و افراد اطراف و جامعه را دچار فساد کرده و به مخاطره می‌اندازد و در نهایت، هلاک می‌کند. حضرت رضا علیه السلام از دوستی و رفاقت با افراد لجوج منع کرده و می‌فرماید: «إذا سمعت الرجل يجحد الحق ويكذب به ويقع في أهله، فقم من عنده، ولا تقاعده»؛ هرگاه شنیدی کسی حق را انکار و تکذیب می‌کند و زبان به بدگویی از اهل حق گشوده است، از پیش او برخیز و با وی همنشینی مکن (مجلسی، ۱۴۰۳، ۲۶۲/۷۱). افراد ستیزه‌جو، انسان‌های خودخواه و بی‌گذشتی هستند که می‌کوشند با لجاجت و دشمنی با دیگران، رنج و ناراحتی درونی خویش را کاهش دهند، در حالی که هر چه میزان لجاجت و ستیزه‌جویی آنان بیشتر شود، فشار روحی و جسمی آنان نیز افزایش می‌یابد، به همین دلیل، حضرت از معاشرت با چنین افرادی منع فرمودند.

۶. معاشرت با شراب‌خوار

شراب‌خواری، یکی از آفات زندگی است و هشدارهای اسلام در مورد شراب و معاشرت با شراب‌خوار، سبب نیک‌بختی جاودانه و راهنمایی برای بهتر زندگی کردن است. پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام، از خوردن شراب نهی فرموده و از همنشینی با شراب‌خوار هشدار داده‌اند و شراب را دشمن عقل و اندیشه معرفی می‌کنند. حضرت رضا علیه السلام، دلیل حرمت شراب را مشکلات دنیوی و اخروی می‌داند و می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ الْخَمْرَ، لِمَا فِيهَا مِنَ الْفَسَادِ وَبَطْلَانِ الْعُقُولِ فِي الْحَقَائِقِ وَذَهَابِ الْحَيَاءِ مِنَ الْوَجْهِ ...»؛ خداوند شراب را حرام کرده، برای آنکه منشأ فساد اجتماعی است، عقل را از درک حقایق بازمی‌دارد، حیا را از روی شراب‌خوار می‌برد و در مواجهه با مردم، شرم نمی‌کند و با این همه، باعث بیماری نهانی در اعضاء داخلی بدن می‌شود (کلینی، ۱۳۷۵، ۴۰۵/۶) و در جای دیگر، در مورد عوارض شراب‌خواری می‌فرماید: «(شراب، باعث عوارض قلبی است و در آن، ضایعاتی به‌وجود می‌آورد.

شراب، دندان‌ها را سیاه و دهان را متعفن و بد بو می‌کند» (نوری، ۱۴۰۸، ۱۳۷/۳).

با این همه هشدار در مورد مضرات شراب، حضرت از معاشرت با شراب‌خوار به شدت منع و نهی فرموده و می‌فرماید: «لا تجالس شارب الخمر ولا تسلّم علیه؛ همنشین شراب‌خور مباش و به او سلام مکن» (نوری، ۱۴۰۸، ۶۷/۲).

۷. همنشینی با جاهل

دوستی و رفاقت با جاهل، اثرات شوم و نامطلوبی به دنبال دارد و در قرآن و روایات توصیه شده است که از جاهل، اعراض و دوری کنند، چراکه شخص جاهل و نادان، هر چند هم که مهربان و صمیمی باشد، از آنجا که عقل کافی ندارد، موارد سود و زیان را نیز تشخیص نمی‌دهد، بدین‌رو، حتی وقتی می‌خواهد به دوست خود سودی برساند، از روی نادانی، کاری می‌کند که به زیان دوستش تمام شود. بنابراین، حضرت رضا علیه السلام دوست واقعی را عقل خود معرفی می‌کند و می‌فرماید: «صَدِيقُ كُلِّ امْرِئٍ عَقْلُهُ وَعَدُوُّهُ جَهْلُهُ»؛ دوست هر کسی، عقل اوست و دشمن هر کس، نادانی اوست (کلینی، ۱۳۷۵، ۱۱/۱) و نیز، در جای دیگر از عواقب دوستی با جاهل می‌فرماید: «صَدِيقُ الْجَاهِلِ فِي تَعَبٍ»؛ همنشین نادان، آدمی را در رنج و ناراحتی قرار خواهد داد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۵۲/۷۸) و همچنین از بحث و جدل با جاهل نهی فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ يَغْضُ الْقِيلَ وَالْقَالَ»؛ بدون تردید خداوند مشاجره لفظی (قیل و قال) را (بدون آنکه آدمی را به نتیجه مطلوب رساند) دشمن دارد (عطار، ۱۴۰۶، ۲۸۵/۱).

سه. آداب معاشرت با دوست

«سامان‌دهی روابط اجتماعی» یکی از اهداف مهم دین اسلام است. بدین‌رو، هرچه در ایجاد استحکام و بهبود رابطه اثر مثبت دارد، اسلام در مجموعه‌ای از «اخلاق و آداب اسلامی» به آن اشاره نموده است. در سیره اجتماعی و اخلاقی امامان معصوم علیهم السلام، موضوع ارتباط با جامعه و پیوند با برادران دینی، بسیار اهمیت دارد. در احادیث فراوانی، امر شده که مردم با جامعه و برادران دینی خود رابطه داشته باشند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «با مردم ارتباط داشته باشید، آنها را در کارهایشان یاری رسانید و از آنها کناره‌گیری نکنید» با بررسی روایات با این مضمون، در اکثر فرمایشات

و توصیه‌های امامان معصوم علیهم‌السلام، مشاهده می‌شود در مورد دوست و رفیق، کلمه «اخ»، یعنی برادر به کار برده شده است که حکایت از اهمیت و نقش مثبت و مؤثر دوست و برادر، در زندگی اجتماعی انسان می‌باشد.

حضرت رضا علیه‌السلام، خود را برادر و رفیق مسلمانان معرفی می‌کند و در تبیین جایگاه «امام» می‌فرماید: «الإمامُ الأَنيِسُ الرَّفِيقُ، وَالوَالِدُ الشَّقِيقُ، وَالأَخُ الشَّقِيقُ، وَالأمُّ البِرَّةُ بِالوَالِدِ الصَّغِيرِ»؛ امام، همدم و رفیق است و پدر مهربان و برادرِ همسان است و مادر نیکوکار به فرزند کوچکش (کلینی، ۱۳۷۵، ۲۸۳/۱). مهربانی و دلسوزی کردن، معیار و محور رفاقت و دوستی است که در سیره اجتماعی حضرت علیه‌السلام، نمونه‌های فراوانی از مهربانی و توجه ایشان نسبت به مسلمانان مشاهده می‌شود.

جهت تحکیم و تثبیت رابطه بین برادران دینی، لازم است به فرمایشات و توصیه‌های امام رضا علیه‌السلام که الگوی تمام انسان‌های وارسته است، توجه نماییم. در این بخش، به نمونه‌هایی از اخلاق اجتماعی، جهت تحکیم و تثبیت روابط بین دوست و برادر، اشاره می‌کنیم.

۱. معاشرت با برادران دینی

نحوه برخورد مناسب با مردم و داشتن حسن خلق و ادب و احترام و تواضع، از نقاط قوت و الهام‌بخش در زندگی امام رضا علیه‌السلام است. در اینجا، نمونه‌ای سازنده و تربیتی از سلوک آن حضرت با برادران دینی آورده می‌شود:

یاسر خادم می‌گوید: هرگاه حضرت رضا علیه‌السلام خلوت می‌کرد (دور از برنامه‌های حکومتی و تشریفات) تمامی کارگزاران و خدمتکاران خویش را از صغیر و کبیر گرد خود جمع می‌کرد و برای آنان سخن می‌گفت و با آنان گفتگو می‌نمود و انس می‌گرفت و هم‌صحبت می‌شد و روش آن حضرت در هنگام صرف غذا این بود که همه را سر یک سفره می‌خواند و هنگام غذا نیز، همه آنان را از کوچک و بزرگ، حتی کارپردازخانه و حجامت‌کننده و... را هم صدا می‌کرد و با خودش سر سفره می‌نشاند و با هم، غذا می‌خوردند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۳۶۳/۲).

۲. مهربانی با زیردستان

حضرت رضا علیه‌السلام، با آنکه از مقام والای امامت و نیز، پست سیاسی ولایت‌عهدی

برخوردار بود، اما با زیردستان خود اعم از خادمان، غلامان، محافظان و سرایداران، رفتاری انسانی داشت و حرمت آنان را حفظ می‌نمود و آنها را برادران دینی خود می‌دانست. به عنوان نمونه، «یاسرخادم» نقل می‌کند: «امام رضا علیه السلام به ما فرمود: «هنگامی که به خوردن غذا مشغول هستید، حتی اگر من بالای سر شما ایستاده باشم، از جای خود برنخیزید» از این رو، آن‌گاه که آن حضرت، یکی از ما غلامان را صدا می‌زد و اظهار می‌داشتند که او دارد غذا می‌خورد، می‌فرمود: «به حال خود بگذارید، تا غذایش را بخورد» (کلینی، ۱۳۷۵، ۲۸۳/۶).

۳. یاری به نیازمندان

امام رضا علیه السلام، به دلجویی و یاری رساندن به نیازمندان توصیه می‌فرمود و خود، اقدام به کمک‌رسانی و تعاون به بینوایان و نیازمندان می‌نمود. وی در ضرورت برخورد انسانی با بینوایان فرمود: «مَنْ لَقِيَ فَقِيرًا مُسْلِمًا، فَسَلَّمَ عَلَيْهِ خِلَافَ سَلَامِهِ عَلَى الْأَغْنِيَاءِ، لَقِيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبًا»؛ کسی که مسلمان فقیری را ملاقات کند و متفاوت از سلامش به ثروتمند، به او سلام کند، روز قیامت، خداوند را در حالی که از او خشمگین است ملاقات می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۵۲/۲). از جمله اقدامات امام رضا علیه السلام در زمینه یاری رساندن به نیازمندان، این بود که در مسیر هجرت به مرو، در مناطق فقیرنشین سکنی می‌گزید و منزل می‌نمود و به خانه‌های نیازمندان سر می‌زد و از مشکلات زندگی شان جويا می‌شد و در صورت امکان، به مشکلات آنان رسیدگی می‌کرد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۲۲/۴۹). ایشان، در حدّ توان به نیازمندان یاری می‌رساند، تا جایی که اقدام به پرداخت بدهی و قرض بدهکاران نیز می‌کرد (القرشی، ۱۳۸۲، ۶۲/۱).

۴. توجه و عنایت به برادران شیعه

شخصی به نام «موسی بن سیار» می‌گوید: «با حضرت رضا علیه السلام بودم (در سفر به خراسان) نزدیک شهر طوس، چون دیوارهای شهر نمایان شد، صدای نوحه و عزا شنیدم، به دنبال صدا رفتم، دیدم جنازه‌ایست. در این هنگام، حضرت رضا علیه السلام از اسب فرود آمد و به طرف جنازه رفت و به آن خو گرفت و مأنوس شد، آن‌گاه رو به من کرد و فرمود: «ای موسی بن سیار، هر کس جنازه یکی از اولیای ما را تشییع کند، از

گناهان بیرون می‌رود، آن‌گونه که از مادر، بدون گناه متولد شده است» و چون جنازه آن مرد را کنار قبر نهادند، حضرت رضا علیه السلام نزدیک آمد و مردم را کنار زد و دست مبارک را بر سینه آن مرد نهاد و فرمود: «ای فلانی، مژده باد تو را به بهشت، بعد از این دیگر ترسی بر تو نیست» عرض کردم: «فدایت شوم، آیا این مرد را می‌شناسید؟ شما که تا امروز به این سرزمین نیامده‌اید؟» حضرت فرمود: «ای موسی بن سیار! آیا نمی‌دانی که اعمال شیعیان ما، در صبح و شام بر ما ائمه عرضه می‌شود، هر کوتاهی که در اعمال آنها باشد، از خداوند متعال می‌خواهیم که از صاحبش در گذرد و هر چه از کارهای عالی باشد، از خداوند برای صاحبش، شکرانه درخواست می‌کنیم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۹/۹۸).

۵. خوش‌رویی و گشاده‌رویی

موضوع حسن خلق و خوش‌رویی، در احادیث امامان معصوم علیهم السلام فراوان است. در این بین، تعالیم و توصیه‌های حضرت رضا علیه السلام در مورد خوش‌رویی و گشاده‌رویی می‌تواند الگویی در جهت رسیدن به اخلاق حسنه و به‌دست آوردن رضایت الهی باشد. حضرت رضا علیه السلام در مورد آثار بد اخلاقی، به نقل از پدران بزرگوارشان به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «الخلق السيئ، يفسد العمل كما يفسد الخَلَّ العسل»؛ بد اخلاقی، عمل را تباه می‌کند، چنانکه سرکه عسل را تباه می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۲/۳۷). حضرت رضا علیه السلام فردی خوش‌برخورد و گشاده‌روی بود. بدین‌رو، با هر مسلمانی به سادگی رابطه برقرار می‌کرد و راه دوستی را با او باز می‌نمود و همگان با آن حضرت، به زودی انس می‌گرفتند و می‌توانستند به خانه ایشان رفت و آمد نمایند، در کنارشان بنشینند و هم‌سخن شوند. سیره اخلاقی امام رضا علیه السلام، به گونه‌ای بود که به هیچ کس، به دیده تحقیر نمی‌نگریست و معتقد بود که همگان از یک پدر و مادر و از یک اصل و ریشه‌اند و دلیلی برای برتری یکی بر دیگران، وجود ندارد مگر به تقوا و پرهیزکاری. حضرت علیه السلام، اخلاق پسندیده را بهترین همراه انسان معرفی کرده و در روایتی می‌فرماید: «از رسول الله صلی الله علیه و آله درباره بیشترین چیزی که به وسیله آن، (افراد) داخل بهشت می‌شوند سؤال شد، حضرت فرمودند: «تقوى الله وحسن الخلق»؛ تقوای الهی و

خوش اخلاقی (ابن بابویه، ۱۳۷۲، ۳۸/۲). حضرت رضا علیه السلام در روایتی دیگر، از آثار اخروی خوش رویی فرمودند: «مَنْ تَبَسَّمَ فِي وَجْهِ أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ، كَتَبَ اللَّهُ لَهُ حَسَنَةً، وَمَنْ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ حَسَنَةً، لَمْ يُعَذِّبْهُ»؛ هر که به روی برادر مؤمن خود لبخند بزند، خداوند برایش ثوابی خواهد نوشت و هر که خداوند برایش ثوابی بنویسد، او را عذاب نخواهد داد (نوری، ۱۴۰۸، ۴۱۸/۱۲).

۶. بخشش و گذشت

امام رضا علیه السلام، هرگز انتقام نمی گرفتند و از کسی کینه‌ای نداشتند و همواره می کوشیدند تا بدی‌ها و زشتی‌های دوستان را با بزرگواری، بخشیدن و نیکی کردن پاسخ دهند. حضرت علیه السلام در بیان اهمیت عفو و گذشت می فرماید: «مَا التَّقَتِ فِتْنَانِ قَطُّ إِلَّا نُصِرَ أَعْظَمُهُمَا عَفْوًا»؛ هرگز دو گروه با هم رویاروی نشدند، مگر این که با گذشت‌ترین آنها پیروز شد (کلینی، ۱۳۷۵، ۱۰۸/۲). بخشیدن و گذشتن از خطای دیگران، روش مردان الهی و انسان‌های وارسته است. حضرت رضا علیه السلام می فرمود: «إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ وَرَثَا الْعَفْوِ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَوَرَثَا الشُّكْرَ مِنْ آلِ دَاوُدَ وَزَعَمَ أَنَّهُ كَانَ كَلِمَةً أُخْرَى وَسَيِّهَا مُحَمَّدًا، فَقُلْتُ لَهُ لَعَلَّهُ قَالَ وَوَرَثَا الصَّبْرَ مِنْ آلِ أَيُّوبَ؛ ما خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله، وارث تمام خوبی‌ها و کمالات انبیاء گذشته هستیم، ما عفو و گذشت را از آل یعقوب و شکر و سپاسگذاری از آل داود و صبر و بردباری را از آل ایوب به ارث برده‌ایم» (کلینی، ۱۳۶۴، ۳۰۸).

بخشش و گذشت از دیگران، نمایانگر عظمت و بزرگواری انسان است که به محض آزار و اذیت دیگران، درصدد انتقام و کینه‌جویی بر نمی آید، بلکه با انتخاب عفو و گذشت و برخورد محترمانه، انسانیت خود را نشان می دهد. از امام رضا علیه السلام راجع به بهترین بندگان سؤال شد، در پاسخ فرمود:

«الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا إِسْتَبْسَرُوا، وَإِذَا أَسَاؤُوا إِسْتَعْفَرُوا وَإِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا، وَإِذَا أُتْبِلُوا صَبَرُوا، وَإِذَا غَضِبُوا عَفَوْا»؛ آنان هرگاه نیکی کنند، خوشحال شوند و هرگاه بدی کنند، آمرزش خواهند و هرگاه عطا شوند، شکر گذارند و هرگاه بلا بینند، صبر کنند و هرگاه خشم کنند، درگذرند (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ۴۶۹).

امام رضا علیه السلام در حدیثی فرمود: «مؤمن آنگاه که خشمگین می شود، خشمش او را

از راه حق خارج نمی‌سازد، و هنگامی که خرسند می‌گردد، خرسندی او را در باطل وارد نمی‌کند و آن هنگام که قادر و توانا شود، از حق خود بیشتر طلب نمی‌نماید» (قیومی، ۱۳۷۳، ۳۸۱).

در بخشی از کتاب تفسیر «عیاشی سمرقندی»، ویژگی عفو و بخشش امام رضا علیه السلام را این‌گونه نگاهشته است: «صفوان، برای شرفیابی محمد بن خالد به حضور امام رضا علیه السلام، اجازه گرفت. او قبلاً به اطلاع امام علیه السلام رساند که محمد بن خالد، از پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام نیست و در پشت سر امام رضا علیه السلام بدگویی می‌کرده است، اما حالا پشیمان شده و می‌خواهد عذرخواهی کرده و گذشته را جبران نماید. امام رضا علیه السلام به او اجازه ورود داد. محمد بن خالد آمده و عرضه داشت: «فدایت شوم، من اشتباهاتی را مرتکب شده و به خودم ستم کرده‌ام، من از گذشته خود پشیمانم و به درگاه الهی از گذشته خود استغفار می‌کنم، دوست دارم عذرم را پذیرفته و خطای مرا ببخشید» امام علیه السلام فرمود: «بلی، من بخشیدم و عذرت را پذیرفتم». آنگاه امام علیه السلام به آیه‌ای از قرآن استناد جسته و فرمود: «خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله خود می‌فرماید: «به برکت رحمت الهی، در برخورد با مردم نرم و مهربان شدی، اگر خشن و سنگدل بودی، مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند، پس آنان را عفو کن و برایشان طلب آمرزش نما! و با آنان در امور جامعه مشورت کن» (آل عمران/۱۵۹). بعد از تلاوت آیه، امام رضا علیه السلام از پدر محمد پرسید و او گفت: «پدرم از دنیا رفت و امام علیه السلام، برای پدرش هم استغفار نمود» (عیاشی، ۱۳۸۰، ۲۰۳/۱).

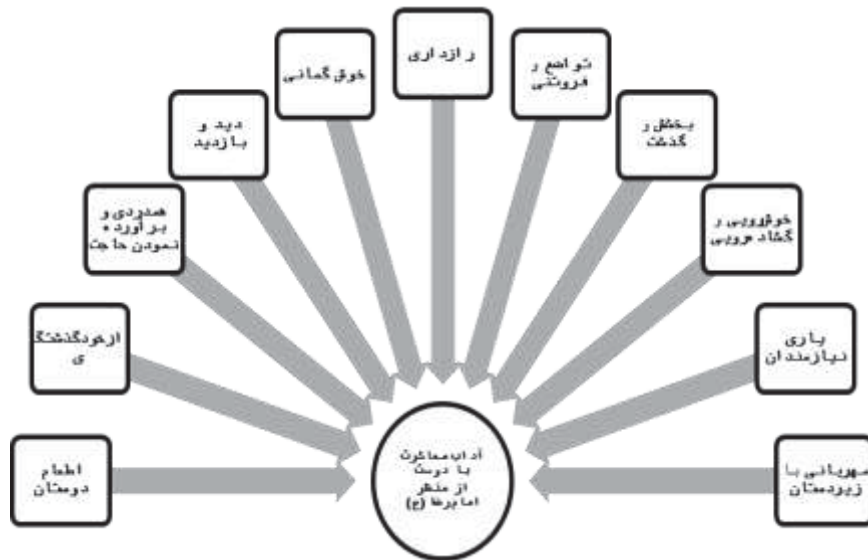
۷. تواضع و فروتنی

یکی از تکنیک‌های رفتاری در زندگی اجتماعی، که ایجاد محبوبیت و محبت می‌کند، تواضع و فروتنی در مقابل دوستان است که اگر فردی که تواضع می‌کند، دارای مقام بالایی باشد، ارزش این عمل به مراتب بیشتر خواهد بود. امام رضا علیه السلام، با آنکه مقام رفیع امامت را داشت و برگزیده خدا بود و از قدرت سیاسی ولایت‌عهدی برخوردار بود، در عین حال، نه تنها برای خود هیچ‌گونه حریمی قائل نبود، بلکه در زندگی خویش با طبقات مختلف مردم همچون دوستان، خدمتکاران و زیردستان با

نهایت صمیمیت و فروتنی رفتار می‌کرد. «یاسر» غلام امام رضا علیه السلام نقل می‌کند: «امام علیه السلام به ما توصیه کرده بود که هرگاه بر شما وارد شدم و شما مشغول غذا خوردن بودید (به احترام من) بر نخیزید تا از غذا خوردن فارغ شوید. گاهی اوقات بعضی از ما را برای انجام کاری می‌خواند. به آن حضرت اطلاع می‌دادند که مشغول غذا خوردنند. می‌فرمود: «بگذارید تا از غذا خوردن فارغ شوند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰۲/۴۹).

روزی امام علیه السلام در حمام، پس از تقاضای فردی که آن حضرت را نمی‌شناخت، تن او را کیسه کشید. هنگامی که دیگران امام علیه السلام را به او معرفی کردند، شرم‌منده شد و به عذرخواهی از آن حضرت پرداخت. امام علیه السلام در حالی که او را کیسه می‌کشید، دل‌داری‌اش داد و فرمود: «عیبی ندارد» (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ۳۲۶/۴). شیخ صدوق از قول ابراهیم بن عباس گفته است:

هرگز، ندیدم که حضرت ابوالحسن الرضا علیه السلام، کسی را با سخنان خویش آزار دهد و ندیدم که هرگز، سخن کسی را قطع کند، یعنی در میان سخن او سخنی بگوید تا سخن گوینده تمام شود و حاجت مردم را تا جایی که در توانش بود، برآورده می‌کرد و در مجلس مقابل همنشین خود، تکیه نفرمود و پایش را دراز نکرد. هیچ‌وقت ندیدم او را که به یکی از غلامان خود فحش دهد و هرگز ندیدم که آب دهان خود را دور افکند و هیچ‌گاه ندیدم که قهقهه کند، بلکه خنده او تبسم بود و چون خلوت می‌فرمود و سفره غذا مقابل ایشان پهن می‌نمودند، همه اهالی خانه را سر سفره می‌نشاند، حتی دربان و میرآخور نیز، با ایشان طعام میل می‌فرمودند و عادت وی این بود که شب‌ها کم می‌خوابید و بیشتر شب‌ها، از اول شب تا صبح بیدار بود و روزه بسیار می‌گرفت، آن حضرت پنهانی بسیار احسان می‌کرد و صدقه می‌داد، بیشتر صدقات او در شب‌های تار بود (ابن صباغ مالکی، ۱۴۲۲، ۲۴۱).

نمودار (۱): آداب معاشرت با دوست و برادر از منظر حضرت رضا علیه السلام

ه. تأثیر دوستی و برادری در تمدن‌سازی اسلامی

ایجاد سبک نوین زندگی، بخش اصلی و مهم پیشرفت و تمدن‌سازی است و احیای تمدن اسلامی، با اقتدا به قرآن و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و بررسی سبک زندگی امامان معصوم علیهم السلام امکان‌پذیر است، چراکه مؤلفه‌های تمدنی همچون حاکمیت مقتدر الهی، قانون‌مداری، شهرنشینی و رهبری، در سبک زندگی امامان معصوم علیهم السلام مشاهده می‌شود. یکی از شاخصه‌های نوین تمدن اسلامی، سفارش به مراعات و مساوات حق دوستی و برادری است. بنابراین، بهبود روابط بین افراد جامعه و حتی روابط بین‌الملل، طبق نیازهای جدید بشری که به ناچار در ارتباط با یکدیگر هستند، به خصوص افزایش روابط بین جوامع اسلامی با یکدیگر، ضرورت انتقال مبانی نظری جامعه‌ساز، انسان‌ساز و تمدن‌ساز اسلامی در سبک زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام را، بیش از پیش روشن می‌سازد.

«دوستی» و «برادری» در میان پیوندها و ارتباط متقابل مردم با یکدیگر، از بالاترین مرتبهٔ نزدیکی و الفت است و تعبیر به «برادری» در اسلام، خود حکایت از

عمق این رابطه است. خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (حجرات: ۱۰). برادری بین مؤمنان، یکی از شعارهای با اهمیّت و ریشه‌دار اسلامی است، شعاری بسیار گیرا، عمیق، مؤثر و پر معنی است که در این آیه خداوند می‌فرماید همان اندازه که برای ایجاد صلح در میان دو برادر نسی، تلاش و کوشش می‌کنید، باید در میان مؤمنان متخاصم نیز، برای برقراری صلح به طور جدی و قاطع، وارد عمل شوید. اسلام، سطح پیوند علائق دوستی مسلمین را به قدری بالا برده، که به صورت نزدیک‌ترین پیوند دو انسان با یکدیگر، آن هم پیوندی بر اساس مساوات و برابری مطرح می‌کند و آن، «علاقهٔ «دو برادر» نسبت به یکدیگر است. بنابر اصل مهم اسلامی، مسلمانان از هر نژاد و هر قبیله، و دارای هر زبان و هر سن و سال، با یکدیگر، احساس عمیق برادری می‌کنند.

رعایت حقوق دوستان و برادران دینی و توصیه در مورد آداب دوستی و رفاقت و نیز بیان ویژگی‌های یک دوست خوب و اهمیّت انتخاب آن، از منظر حضرت رضا علیه السلام، نشانگر توجه آن حضرت به استحکام پایه‌های دوستی از یک سو و مقابله با آثار سوء همنشین و دوست بد، از سوی دیگر است.

بدین رو، آموزه‌های امامان علیهم السلام در مورد حق دوستی و برادر، بر مبنای برادری و برابری، عدالت و مساوات و احترام متقابل، از شاخصه‌های دولت اسلامی است و در این آموزه‌ها، مسائلی مانند بی‌اعتمادی، دروغ‌گویی، تبعیض، فقر، حرص، خودبرتربینی و خودخواهی، که مخالف رشد و پیشرفت تمدن اسلامی می‌باشد، منع شده است. با توجه به مبانی تمدن اسلامی، با بهره‌گیری از حس برادری و نوع دوستی انسان‌ها در سایهٔ تعالیم اسلامی و آموزه‌های امامان معصوم علیهم السلام، از زندگی همراه با عزّت و آرامش لذت می‌برند.

شهید مطهری می‌نویسد: «زنده بودن اجتماع، به این است که در افراد آن اجتماع، روح اجتماعی و حس اجتماعی و عاطفهٔ اجتماعی وجود داشته باشد؛ یعنی خودت را همواره به جای دیگران بگذار و برای آنها، همان را بپسند که برای خود می‌پسندی و همان را کراهت داشته باش، که برای خویشتن کراهت داری» (مطهری، ۱۳۸۷، ۲۳۰). این مسأله، نقش حیاتی و تمدن‌سازی در جوامع بشری دارد. بنابراین، در سیره و روش

زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام، به نمونه‌هایی برمی‌خوریم که بر این اصل بلند و بنیادی، به روشنی تأکید شده است.

از آن جا که تهاجم فرهنگی، همه‌ وجوه سبک زندگی اسلامی از جمله سبک دوستی اسلامی را نشانه گرفته، تبیین آداب معاشرت با دوست و برادر، در حفظ سبک دوستی مد نظر اسلام، مفید و مؤثر است. بیان سبک برخورد با برادر مؤمن و رعایت حقوق وی و نیز تشویق به گرفتن برادر و دوست برای رضای خدا، ایمان و باور دینی، نشانگر اهمیت ایمان در سبک دوستی اسلامی می‌باشد. در تمدن اسلامی، نقطه اتکای انسان، خداوند متعال است و تمدن‌سازی نیز، باید با محوریت خداوند باشد، همانطور که امام رضا علیه السلام در روایتی که ذکر شد فرمود: «دوستی را انتخاب کن که، تو را یاد خدا می‌اندازد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ۵۴۲) و نیز فرمود: «انتخاب دوست، باید بر اساس رضای خدا باشد» (شعیری، ۱۴۱۴، ۳۲۳) و فرمود: «هرکس برای رضای خدا برادری به دست آورد، خانه‌ای در بهشت به دست آورده است» (ابن بابویه، ۱۳۷۷، ۱۸۲).

آموزه‌های حضرت رضا علیه السلام در زمینه آداب دوستی و برادری، قابلیت «تمدن‌سازی» دارد، به گونه‌ای که می‌توان با طراحی یک الگوی کاربردی از تعالیم و توصیه‌های امام رضا علیه السلام، برای جامعه امروزی از آنها بهره‌مند شویم، چراکه روش و سبک معاشرت امامان معصوم علیهم السلام با دوستان و برادران دینی و حتی مخالفان بسیار ظریف و زیبا است. امامان معصوم علیهم السلام، نه تنها خود را زیبا از نظر صورت می‌سازند، بلکه در زیبایی سیرت نیز می‌کوشند؛ هم‌دردی، از خود گذشتگی، خوش‌رویی و گشاده‌رویی، رعایت حال زیردستان، توجه به نیازمندان، دعا برای دوستان، خوش‌گمانی، دید و بازدید، دادن هدیه و چشم‌پوشی از بدی‌ها، تنها نمونه‌هایی از آن چیزی است که باید به عنوان الگو و اخلاق اجتماعی در جهت تمدن‌سازی اسلامی، معرفی و ترویج شود. با بررسی سیره زندگی امام رضا علیه السلام، می‌توان از تمامی مراحل زندگی ایشان از سیره شخصی گرفته تا سیره اجتماعی، جهت استفاده در پیشرفت و ترقی جامعه اسلامی و راه‌حلی برای جلوگیری از مشکلات و معضلات و پیچیده‌ترین لایه‌های اجتماعی، از سبک زندگی حضرت رضا علیه السلام بهره برد.

به طور کلی در حوزه فرهنگ، می‌توان از سبک زندگی رضوی، در پیشبرد اهداف

- فرهنگی - اجتماعی و تغییر سبک زندگی غربی به اسلامی و نیز تمدن‌سازی در جامعه اسلامی، از شیوه‌های زیر بهره برد:
۱. گسترش مهر و محبت بین مسلمین؛
 ۲. ترویج روحیه ایثار و فداکاری بین برادران دینی؛
 ۳. رواج روحیه همدلی و مشارکت؛
 ۴. تقویت حس مسئولیت‌پذیری؛
 ۵. ترویج روحیه صلح و سازش بین مسلمین؛
 ۶. تقویت روحیه خیرخواهی و چشم‌پوشی از خطای یکدیگر؛
 ۷. رعایت انصاف نسبت به زیردستان؛
 ۸. افزایش روحیه تحمل اختلاف سلیقه‌ها؛
 ۹. تقویت هویت مشترک برادری اسلامی و ایمانی؛
 ۱۰. دفاع از تفکر آزادی‌اندیشه؛
 ۱۱. همدردی و برآورده کردن حاجت دوستان و برادران؛
 ۱۲. ایجاد روحیه خیرخواهی برای برادران دینی.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی، ضمن بیان اهمیت و معیار انتخاب دوست، به اختصار، هشدارها و نواهی دوست‌یابی را بررسی نمود و نیز، آداب معاشرت با دوست از منظر حضرت رضا (علیه السلام) را در قالبی جدید تشریح کرد. گردآوری و تحقیق تمامی آداب معاشرت با دوست، نیازمند پژوهش گسترده‌تری می‌باشد. با این حال، سعی بر آن بود تا گامی هرچند کوچک برای آگاهی‌بخشی به علاقه‌مندان آداب اسلامی و آموزه‌های امام رضا (علیه السلام) بردارد. با ترویج سبک آیین دوست‌یابی از منظر حضرت رضا (علیه السلام) و با به‌کارگیری توصیه‌ها و تعالیم حضرت رضا (علیه السلام)، جامعه مسلمین می‌تواند در روابط اجتماعی و معاشرت با دوست و برادر خویش، رابطه‌ای دلدیر را تجربه کند. تعالیم حضرت رضا (علیه السلام) در قالب سبک زندگی فردی و اجتماعی و نیز روایات آن حضرت، در زمینه آداب دوستی و برادری، قابلیت «تمدن‌سازی» دارد و

می‌توان از آن، به عنوان الگوی کاربردی جهت روابط مسالمت‌آمیز بین برادران دینی، در جوامع اسلامی بهره‌مند شویم.

برای دستیابی به این سبک زندگی، باید الگویی واحد برای جامعهٔ مسلمین معرفی شود و ضمن تشریح سبک زندگی آن حضرت، از تعالیم و توصیه‌های ایشان در نحوهٔ معاشرت با دوست و برادر، جهت ایجاد همبستگی اجتماعی و نیز یکی از موارد ایجاد تمدن اسلامی، مورد استفاده قرار داد. برای حصول، پیشرفت و توسعهٔ این هدف، همدلی، هماهنگی، همکاری و مشارکت همهٔ اقشار و طبقات جامعه نیازمند است.

پیشنهادها

در پایان پژوهش، بخشی از راه‌کارها جهت ایجاد و تقویت روحیهٔ برادری و دوستی میان کشورهای اسلامی، اشاره می‌شود:

۱. معرفی الگو در مورد برادری دینی در دیگر کشورهای اسلامی: مانند معرفی شخصیت‌های تأثیرگذار در اسلام، به‌خصوص در تاریخ صدر اسلام همچون سلمان فارسی، میثم‌تمار و ابوذر غفاری و نیز معرفی شخصیت‌هایی که به عنوان الگوی منادی وحدت اسلامی و تقریب مذاهب شناخته شده‌اند، همچون سیدجمال‌الدین اسدآبادی و آیت الله بروجردی.
۲. ترویج ادبیات برادری در بین کشورهای اسلامی: مانند برگزاری مراسم عقد اخوت و فرهنگ‌سازی میان مسلمین، در سالروز ولادت پیامبر ﷺ و هفتهٔ وحدت.
۳. استفاده از مناسبت‌های اسلامی، جهت ترویج فرهنگ دوستی و برادری: مانند ایجاد «روز برادری» یا «هفتهٔ برادری» در تقویم اسلامی.
۴. بهره‌گیری از مبلغان مذهبی در کشورهای اسلامی، جهت ترویج روحیهٔ برادری و اخوت.
۵. شناسایی و تشویق هنرمندان مسلمان کشورهای اسلامی، جهت خلق آثار هنری با موضوع برادری و برگزاری نمایشگاه و جشنواره و همایش در راستای ترویج و تقویت روحیهٔ دوستی و برادری.

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، (۱۳۷۲)، عیون اخبار الرضا علیه السلام، ترجمه علی اکبر غفاری، صدوق، تهران.
۳. _____، (۱۳۷۶)، آمالی، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، کتابچی، تهران.
۴. _____، (۱۳۷۷)، ثواب الأعمال، ترجمه ابراهیم بندرریگی، اخلاق، قم.
۵. _____، (۱۳۸۲)، الخصال، ترجمه یعقوب جعفری، نسیم کوثر، قم.
۶. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴)، تحف العقول، محقق: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، جامعه مدرسین، قم.
۷. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (بی تا)، مناقب آل ابی طالب، ترجمه رسولی محلاتی، علامه، قم.
۸. ابن منظور، (۱۴۰۸)، لسان العرب، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۹. ابن هشام، ابومحمد عبدالملک، (بی تا)، سیره النبویه، ترجمه اصغر مهدوی، خوارزمی، تهران.
۱۰. امام علی علیه السلام، (بی تا)، غرر الحکم، گردآوری عبدالواحد بن محمد، مصحح: مهدی رجایی، دارالکتب الاسلامی، قم.
۱۱. باژتولد، واسیلی، (۱۳۳۷)، بررسی مختصر فرهنگ و تمدن اسلامی، علی اکبر دیانت، ابن سینا، تبریز.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۳)، توحید در قرآن، اسراء، قم.
۱۳. دورانت، ویل، (۱۳۷۰)، تاریخ تمدن، ترجمه حمید عنایت و دیگران، چاپ پنجم، آموزش انقلاب اسلامی، تهران.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، چاپ دوم، دانشگاه تهران، تهران.
۱۵. شریعت پناه، (۱۳۹۲)، قواعد و الگوها در سبک زندگی اسلامی، نشریه پیامدهای انقلاب، شماره ۷۲.
۱۶. شعیری سبزواری، محمد بن محمد، (۱۴۱۴)، جامع الأخبار، تحقیق و نشر مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، چاپ اول، قم.
۱۷. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۸۶)، المیزان، ترجمه محمدباقر موسوی، چاپ بیست و سوم، جامعه مدرسین، قم.
۱۸. عطاردی، عزیز الله، (۱۴۰۶)، مسند الامام الرضا، آستان قدس، مشهد.
۱۹. عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰)، التفسیر، مصحح هاشم رسولی، مکتبه العلمیه الإسلامیه، تهران.
۲۰. قربانی، زین العابدین، (بی تا)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی جا.
۲۱. القریشی، باقر، (۱۳۸۲)، پژوهشی دقیق در زندگانی امام علی بن موسی الرضا علیه السلام، چاپ اول، دارالکتب الإسلامیه، تهران.
۲۲. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳)، التفسیر، محقق: طیب موسوی جزایری، دارالکتب، قم.
۲۳. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، (بی تا)، ینابیع الموده، محقق حسینی، دار الأسوه، قم.
۲۴. قیومی، جواد، (۱۳۷۳)، صحیفه الرضا، چاپ اول، جامعه مدرسین، قم.
۲۵. کاویانی، محمد، (۱۳۹۰)، کمی سازی و سنجش سبک زندگی اسلامی، فصلنامه روانشناسی و دین، سال چهارم، شماره ۲.
۲۶. _____، (۱۳۹۲)، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، چاپ دوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم.

۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب (شیخ کلینی)، (۱۳۶۴)، الروضة من الکافی، ترجمه رسولی محلاتی، علمیه اسلامیة، تهران.
۲۸. ———، (۱۳۷۵)، اصول کافی، ترجمه محمد باقر کمره‌ای، چاپ سوم، اسوه، قم.
۲۹. مالکی، ابن صباغ، (۱۴۲۲)، فصول المهمه، دارالحدیث، قم.
۳۰. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳)، بحار الأنوار، چاپ دوم، داراحیاء التراث العربی، بیروت.
۳۱. مصطفوی، حسن، (۱۳۶۰)، التحقیق فی کلمات القرآن، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۳۲. معینی علمداری، جهانگیر، (۱۳۸۰)، موانع نشانه‌شناختی، گفتگوی تمدن‌ها، هرمس، تهران.
۳۳. مهدوی کنی، محمدسعید، (۱۳۹۱)، دین و سبک زندگی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران.
۳۴. نوری، حسین، (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، مؤسسة آل‌البت علیهم السلام، قم.
۳۵. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۷۳)، مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ و تمدن اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی بین‌المللی، تهران.
۳۶. هادوی، اصغر، (۱۳۹۱)، آغاز سبک زندگی اسلامی از خراسان شمالی، ماهنامه پاسدار اسلام، شماره ۳۷۲.